

جامعه‌شناسی نهاد آموزشی (مدرسه)

تألیف

دکتر کمال دُرّانی
استاد دانشگاه تهران

شماره مسلسل ۹۳۱۴

شماره انتشار ۳۶۱۳

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه : درانی، کمال، ۱۳۳۲-
عنوان و نام پدیدآور : جامعه‌شناسی نهاد آموزشی (مدرسه) / تالیف کمال درانی.
مشخصات نشر : تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری : ۲۳۶ ص.
فروست : انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره انتشار ۳۶۱۳.
شابک : 978-964-03-6724-7
وضعیت فهرست‌نویسی : فیبا
یادداشت : این مدرک در آدرس <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.
یادداشت : کتابنامه.
شناسه افزوده : دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات
شماره کتابشناسی ملی : ۳۷۶۶۶۶۳

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

ISBN:978-964-03-6724-7

9 789640 367247

عنوان: جامعه‌شناسی نهاد آموزشی (مدرسه)

تألیف: دکتر کمال درانی

ویراستار: فرشاد رضوان

نوبت چاپ: دوم

تاریخ انتشار: ۱۳۹۷

شمارگان: ۲۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

بها: ۱۵۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: <http://press.ut.ac.ir>

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
فهرست مطالب

مقدمه.....	ذ
فصل اول: جامعه‌شناسی و رابطه آن با آموزش و پرورش.....	۱
۱- تعریف و گستره جامعه‌شناسی.....	۱
۲- تعریف و گستره آموزش و پرورش.....	۵
۳- تعریف و وسعت جامعه‌شناسی نهاد آموزشی.....	۹
فصل دوم: شیوه‌ها و باورهای معرفت‌شناختی تحقیق در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی آموزش و پرورش.....	۱۷
۱- تعریف، گستره و نوع‌شناسی علوم اجتماعی.....	۱۷
۱-۱- طبقه‌بندی علوم اجتماعی.....	۱۸
۲- سیر تحول روش‌ها و گرایش‌ها در بررسی‌های اجتماعی.....	۱۸
۲-۱- روش، روش‌ها و گرایش‌های مرامی در بررسی‌های اجتماعی.....	۲۰
۲-۱-۱- تجربه‌گرایی.....	۲۲
۲-۱-۲- ماتریالیسم دیالکتیکی.....	۲۳
۲-۱-۳- دیالکتیکی - انتقادی.....	۲۴
۲-۱-۴- عقل‌گرایی انتقادی.....	۲۵
۲-۱-۵- دیدگاه استنباطی - استنتاجی و تفسیری.....	۲۶
۳- داربست‌های نو برای طراحی و اجرای پژوهش در جامعه‌شناسی آموزش و پرورش.....	۲۶
۳-۱- عناصر اساسی پژوهش.....	۲۷
۳-۲- ادعاها و پیش‌فرض‌های معرفتی پژوهش.....	۲۷
۳-۲-۱- ادعاها و پیش‌فرض‌های معرفتی پوزیتیویسم.....	۲۸
۳-۲-۲- ادعاها و پیش‌فرض‌های معرفتی ساختن‌گرایی اجتماعی.....	۳۰
۳-۲-۳- ادعاها و پیش‌فرض‌های معرفتی حمایتی - مشارکتی.....	۳۲
۳-۲-۴- ادعاها و پیش‌فرض‌های معرفتی پراگماتیسم.....	۳۵
۴- طرح پژوهش مبتنی بر مفروضات.....	۴۰

فصل سوم: جامعه‌شناسان آموزش و پرورش و رویکردهای آن ۴۳

- ۴۳ ..... ۱- جامعه‌شناسان آموزش و پرورش
- ۴۳ ..... ۱-۱- کنش‌گراها
- ۴۶ ..... ۱-۲- منتقدان
- ۴۸ ..... ۱-۳- مخالفان طرح نابرابری آموزشی
- ۴۹ ..... ۲- گرایش‌های جامعه‌شناسی آموزش و پرورش
- ۵۱ ..... ۲-۱- گرایش اومانیزستی
- ۵۲ ..... ۲-۲- گرایش اقتصادی
- ۵۳ ..... ۲-۳- گرایش کنش بین فردی
- ۵۴ ..... ۲-۴- گرایش جامعه‌شناسی کلان

فصل چهارم: جامعه‌شناسی تاریخی آموزش و پرورش ۵۵

- ۵۹ ..... ۱- دوره اول: فاقد نهاد تخصصی آموزشی
- ۵۹ ..... ۲- دوره دوم: پیدایش نهاد آموزشی جزئی
- ۵۹ ..... ۳- دوره سوم: آموزش همگانی
- ۶۰ ..... ۴- دوره چهارم: انفجار آموزشی
- ۶۱ ..... ۵- دوره پنجم: دوره پرسش (انتقادی)
- ۶۲ ..... ۶- دوره ششم: جهانی شدن نهاد آموزشی

فصل پنجم: جامعه‌شناسی تاریخی نهاد آموزشی مدرن در ایران ۷۵

- ۷۶ ..... ۱- نقش دولت‌های استعمارگر در ایران
- ۷۷ ..... ۱-۱- نقش و نفوذ روس
- ۷۷ ..... ۱-۲- نقش و نفوذ انگلیس
- ۷۹ ..... ۱-۳- نقش و نفوذ فرانسه
- ۸۱ ..... ۲- بازتاب روابط ایران با اروپا: نظام آموزش و پرورش مدرن
- ۸۳ ..... ۲-۱- پیدایش مدارس ابتدایی مدرن
- ۸۵ ..... ۲-۲- اولین مؤسس ایرانی مدارس مدرن
- ۸۸ ..... ۲-۳- تأسیس اولین مؤسسات آموزش متوسطه و عالی مدرن
- ۸۹ ..... ۲-۳-۱- تأسیس مدرسه دارالفنون

- ۲-۳-۲- تأسیس مراکز تربیت معلم ۹۴
- ۲-۳-۳- تأسیس دانشگاه تهران ۹۷
- ۳- آموزش همگانی- رایگان و اجباری در ایران ۹۷

فصل ششم: جامعه‌شناسی مدرسه (نهاد آموزشی) ۱۰۱

- ۱- نهاد آموزشی، تحرک و تغییر اجتماعی ۱۰۲
- ۲- نهاد واحد آموزشی ۱۱۳
- ۳- نهاد آموزشی و تصفیة اجتماعی ۱۱۴
- ۴- نهاد آموزشی، نابرابری‌های آموزشی و قشربندی اجتماعی ۱۱۶
- ۴-۱- نابرابری‌های جغرافیایی ۱۱۹
- ۴-۲- نابرابری و قشربندی جنسیتی ۱۲۳
- ۴-۳- نابرابری‌های اجتماعی- اقتصادی ۱۲۷
- ۵- نهاد آموزشی و راهبردهای جبران ۱۲۹
- ۶- مردم سالاری آموزشی ۱۳۲
- ۷- آموزش و پرورش مداوم یا همیشگی ۱۳۳
- ۸- اضافه تولیدات نهاد آموزشی ۱۳۶
- ۸-۱- افزایش جمعیت ۱۴۲
- ۸-۲- رشد و توسعه سریع فناوری ۱۴۳
- ۹- نهاد آموزشی و شکاف بین نسلی ۱۴۴
- ۹-۱- رهیافت نسل‌های تاریخی ۱۴۶
- ۹-۱-۱- رویکرد مکانیستی ۱۴۶
- ۹-۱-۲- رویکرد واقع‌گرایانه (مانه‌ایمی) ۱۴۶
- ۹-۲- رهیافت تضادگرا ۱۴۷
- ۹-۳- رهیافت ساختی- کارکردی ۱۴۷
- ۹-۴- نهاد آموزشی و شکاف نسلی در ایران ۱۴۷
- ۱۰- سوادآموزی عمومی ۱۵۰

فصل هفتم: نهاد آموزشی (مدرسه) و اجتماع ۱۵۷

- ۱- نهاد آموزشی و فرهنگ ۱۵۷

- ۱-۱- مفهوم‌شناسی فرهنگ ۱۵۸
- ۱-۱-۱- تعریف و گستره فرهنگ ۱۵۹
- ۱-۲- خصیصه‌های عمده فرهنگ ۱۶۰
- ۱-۳- کارکردهای گوناگون فرهنگ ۱۶۱
- ۱-۴- فرهنگ‌پذیری، فرهنگ‌زدایی و دگرگونی فرهنگی ۱۶۳
- ۱-۵- نیازها، امیال، آرزوها و ارزش‌های فرهنگی ۱۶۶
- ۲- نهاد آموزشی و سرمایه اجتماعی ۱۷۱
- ۲-۱- مفهوم‌شناسی سرمایه اجتماعی ۱۷۱
- ۲-۲- دیدگاه‌های و نظریه‌های سرمایه اجتماعی ۱۷۲
- ۲-۲-۱- نظریه گزینه عقلانی - کلمن ۱۷۲
- ۲-۲-۲- نظریه انتقادی چپ (پیر بوردیو) ۱۷۳
- ۲-۲-۳- نظریه سیاسی (رابرت پوتنام) ۱۷۵
- ۲-۲-۴- نظریه هنجارها و ارزش‌ها (فوکویاما) ۱۷۶
- ۲-۲-۵- نظریه ارزش افزوده (پکستن) ۱۷۷
- ۲-۳- سرمایه اجتماعی، خانواده و پیشرفت تحصیلی ۱۷۹
- ۲-۴- نهاد آموزشی و سرمایه اجتماعی در ایران ۱۸۵
- ۳- نهاد آموزشی (مدرسه) و سیاست ۱۸۷
- ۳-۱- نهاد آموزشی و الگوهای اجتماعی ۱۸۸
- ۳-۲- نهاد آموزشی و شخصیت ۱۸۹
- ۳-۳- نهاد آموزشی و افکار سیاسی ۱۸۹
- ۳-۴- نهاد آموزشی و سازمان سیاسی - اجتماعی ۱۸۹
- ۴- نهاد آموزشی (مدرسه) و توسعه ۱۹۰
- ۴-۱- ابعاد توسعه ۱۹۰
- ۴-۲- اهمیت آموزش نیروی انسانی ۱۹۱
- ۴-۲-۱- نظریه «متجدد» شدن ۱۹۲
- ۴-۲-۲- آموزش و «متجددسازی» ۱۹۲
- ۴-۲-۳- نظریه نیروی انسانی ۱۹۳
- ۴-۲-۴- آموزش توسعه‌ای ۱۹۳
- ۴-۳- صنعت آموزش و پرورش و توسعه ۱۹۴

فهرست مطالب □ خ

۴-۴- نهاد آموزشی، هویت فرهنگی و توسعه..... ۱۹۸

۵- نهاد آموزشی و اجتماعی کردن..... ۲۰۴

۶- نهاد آموزشی و اعتبار اجتماعی مدرک تحصیلی..... ۲۰۷

نتیجه‌گیری: پایان دوران مدرسه (نهاد آموزشی) مدرن..... ۲۱۱

منابع و مأخذ..... ۲۱۷

مقدمه

در جهان امروز، بیشتر انسان‌ها در مقابل دو پدیده دچار حیرت می‌شوند و تمرکز ذهنی خود را از دست می‌دهند: از سویی، قدرت انسان به واسطهٔ سیطرهٔ بر طبیعت و استفاده از آن ناپیوسته در حال رشد و توسعه است و از سوی دیگر، ناتوانی روزافزون انسان در استفادهٔ مثبت و حیاتی از این توانایی و قدرت. پس، خویشتن را با وجود این توانایی در مقابل تهدیدهای محیطی و عدم تعادل روانی و اجتماعی می‌بینند.

انسان «مدرن» بر اطلاعات و مهارت‌های خود می‌افزاید، بر محیط زندگی خود سیطرهٔ روزافزون دارد و به کرات دیگر پای نهاده و می‌نهد. انسان مدرن از نظر جغرافیایی، اجتماعی و فکری در حال حرکت است. اما، این انسان بیش از هر زمان دیگر آگاه است که به اندازهٔ کفایت نمی‌داند که چگونه باید آسیب‌های ناشی از رشد و توسعهٔ ابزارها، اندیشه‌ها و پدیده‌های اجتماعی را مدیریت و کنترل کند و از سقوط خویش در آشوب حاصل از اعمالش حذر کند.

اگر از ما بپرسند، این انسان «مدرن» کیست و چه تعدادی از انسان‌های روی زمین «مدرن» هستند. جواب خواهیم داد که می‌توانیم انسان «مدرن» را براساس «تحرک» و در «حال حرکت» بودنش شناسایی کنیم. حال اگر این شاخص را ملاک قرار دهیم، چند درصد مردم خصوصاً در کشورهای جهان سوم این ویژگی را دارند. البته باید اعتراف کرد که این گستره به سرعت در حال پیشرفت است و حوزهٔ نفوذ خود را به شدت توسعه می‌بخشد. به این ترتیب، انسان هر چه بر قدرت بیرونی خود بیفزاید، به همان اندازه برای خود تبدیل به یک «مسئله» می‌شود. هر چه بیشتر تلاش می‌کند تا بر طبیعت سلطه و سیطره بیابد و می‌کوشد تا از مسائل انسان‌های گذشته حذر کند و مشکلات آنها را برای خود حذف کند، بیشتر و بیشتر در حل مسائل اجتماعی خود ناتوان و ضعیف است. مسائلی همچون رفتارهای انسان به مثابهٔ موجود اجتماعی در مقابل دیگران و خطراتی که پیش‌رو دارد، اولویت پیدا می‌کنند.

امروزه، هیچ وجهی از وجوه انسان مدرن جدا از اثرات فرآیند مدرسه‌ای نیست. به همین دلیل نهاد آموزشی منشأ بسیاری از مسائل انسان امروز محسوب می‌شود. با توسعهٔ نظام‌های آموزشی مسائل متعدد و گوناگونی در زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی آشکار شد. این مسائل که مصادیق بحران انسان مدرن هستند، توسط افراد متعددی مانند رنه گنون^۱ و اسوالد اسپنکлер^۲ از اوایل

---

1. Rene Guenon
2. Oswald Spengler

سده بیستم بیان شده‌اند. ولی آنچه در اواخر این سده، جدید است، گستردگی این بحران در عرصه‌های نظام ارزش‌هاست. البته محمل این بحران و بحران‌های فرهنگی بی‌تردید در نهاد آموزشی و فرآیند عمل آن قرار دارد. اینکه آموزش و پرورش به کجا می‌رود یا به قول مارکارت مید، بینوا و بیچاره جامعه‌ای که نداند کودکان خود را برای چه جامعه تربیت می‌کند، در خیلی از جوامع اتفاق افتاده و یا در حال اتفاق افتادن است. برای هیچ کس پوشیده نیست که آموزش و پرورش در مرکز بحران‌های اجتماعی و فرهنگی قرار گرفته است. تمام بررسی‌ها و بحث‌های دربارهٔ مدرسه، آموزش، تدریس، فرهنگ حاکم بر مدرسه و وضعیت دانش در نهاد آموزشی که از سال‌های دههٔ هفتاد مطرح شده است، گواهی می‌دهد که ما در وضعیت بحران قرار داریم. واقعاً آموزش و نهاد آموزشی به کجا می‌رود؟ کودکان ما در چه جهانی زندگی خواهند کرد. فرزندان ما چه آینده‌ای خواهند داشت. آیا مدرسه (نهاد آموزشی) دانش‌های لازم را به نسل‌های جدید منتقل می‌کند. آیا عمل‌کنندگان آموزشی، آنچه کودکان ما استحقاق دیدن، شنیدن، اندیشیدن، یاد گرفتن و مهارت کسب کردن را دارند به آنها می‌دهند؟ به این ترتیب، نهاد آموزشی (مدرسه) همواره از بدو پیدایش مورد عتاب و خطاب دربارهٔ عملکرد خود بوده است. چرا که مدرسه در دوران مدرن وظیفهٔ اجتماعی کردن نسل‌های نو را بر عهده گرفته و به این فرآیند صبغهٔ رسمی داده است.

موضوع جامعه‌شناسی به بررسی انسان کنشگر با همهٔ الگوهای رفتاری در جامعه می‌پردازد. پس، جامعه‌شناسی علمی است که پدیده‌های انسانی در جامعه را توصیف و تجزیه و تحلیل می‌کند و در این فرآیند تلاش دارد تا اشکال، سرچشمه‌ها، آثار و اثرات و گرایش‌ها و رفتارهای اجتماعی و معانی ذهنی و شکل‌گیری وجدان جمعی را تبیین کند. جامعه‌شناسی تخصصی از یک طرف سعی در تبیین چگونگی شکل‌گیری فرهنگ انسانی در عرصه‌های مختلف و از طرف دیگر، تبیین اثراتی دارد که این عرصه‌ها در دگرگونی‌های رفتار و کنش اجتماعی می‌گذارند. از این‌رو، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، به‌مثابهٔ یک رشتهٔ تخصصی به مطالعهٔ کنش‌وری انسان در عرصه‌های آموزشی و پرورشی می‌پردازد. پس، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش تلاش می‌کند تا پدیدارهای انسانی را از بدو ورود به نهاد آموزشی مورد توجه و مذاقه قرار دهند.

یکی از دانش‌هایی که به جنبهٔ اجتماعی- فرهنگی نهاد آموزشی (مدرسه) می‌پردازد، جامعه‌شناسی نهاد آموزشی (مدرسه) است. مطالعه و تبیین عملکرد اجتماعی این نهاد مهم به ما کمک خواهد کرد تا نقاط ضعف و قوت و وجوه مختلف آن را دریابیم. پس در کتابی که در دست دارید این مهم در حد وسیع مطرح شده است. ساختار این کتاب شامل هفت فصل به شرح زیر خواهد بود:

در فصل اول با عنوان جامعه‌شناسی و رابطهٔ آن با آموزش و پرورش، ابتدا به بررسی جامعه‌شناسی و تعلیم و تربیت به مثابهٔ دو علم مستقل با تأکید بر ویژگی و تعیین گسترهٔ هر یک پرداخته شده است.

سپس رابطهٔ جامعه‌شناسی با آموزش و پرورش تبیین و آنگاه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش به‌عنوان یک علم مستقل و میان رشته‌ای تعریف شده است. در فصل دوم با عنوان شیوه و ادعاهای معرفتی تحقیق در جامعه‌شناسی آموزش و پرورش کوشیده‌ایم تا رویکردها و پارادیم‌های پژوهش در علوم اجتماعی به جامعه‌شناسی آموزش و پرورش را برای خوانندگان تبیین کنیم.

در فصل سوم با عنوان جامعه‌شناسان آموزش و پرورش ابتدا به معرفی جامعه‌شناسانی که در پیدایی و توسعهٔ این علم کوشیده‌اند، پرداخته شده است. سپس به موضوعاتی که سبب تحقیقات اولیهٔ آنها و سبب پیدایش برخی مکاتب شده، بررسی شده‌اند. در آخرین مبحث این فصل به‌طور موجز گرایش‌های مختلف جامعه‌شناسی آموزش و پرورش تشریح شده است.

در فصل چهارم با عنوان جامعه‌شناسی تاریخی آموزش و پرورش به تبیین مراحل تکوین نظام‌های آموزشی مبادرت شده است. هدف این فصل درک وضعیت نظام آموزشی در جامعهٔ امروز است و اینکه آموزش و پرورش به کجا می‌رود و شرایط آیندهٔ آن چه خواهد بود.

در فصل پنجم با عنوان جامعه‌شناسی تاریخی نهاد آموزشی مدرن در ایران، در پی مطالعه و جست‌وجو در سیر تکوین و تحول نهاد آموزشی مدرن در ایران هستیم. نهاد آموزشی مدرن چگونه در ایران فراگیر شد و به‌منابۀ یک نهاد رسمی گسترش پیدا کرد.

در فصل ششم به موضوعات مرتبط با نهاد آموزشی و سازوکارهای آن در جامعه پرداخته می‌شود. در این فصل با عنوان جامعه‌شناسی مدرسه، به نقش مدرسه (نهاد آموزشی) در تحول و تغییرات اجتماعی پرداخته شده است. در این فصل سعی می‌شود تا مهم‌ترین عناوینی مطرح شوند که موضوعات تحقیق در جامعه‌شناسی آموزش و پرورش هستند.

فصل هفتم، نهاد آموزشی و اجتماع نام دارد در این فصل رابطهٔ نهاد آموزشی با دیگر نهادهای مهم اجتماعی بررسی شده است. این فصل به موضوعات کلان در زمینه‌های مهم اجتماعی، مانند فرهنگ، سیاست، توسعه و هویت می‌پردازد.

نتیجه‌گیری کتاب را بهانه‌ای قرار دادیم تا تصویری از مدرسه (نهاد آموزشی) مدرن ارائه دهیم. و دیدگاه‌های انتقادی دربارهٔ مدرسه را با طرح پرسش‌های اساسی در این بستر مطرح کنیم. امید است مورد توجه صاحب‌نظران و برای دانشجویان علوم رفتاری و معلمان گرامی مفید باشد.